

ՄԱՐԱԶԱԽՏ ԱՒՇԻՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ, 1234ԻՆ ԳՐՈՒՄԾ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ԼՈՒՍԱԶԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ձեռագիրը, որ մին է Կիլիկիոյ հայ զարգացրական արուեստի ամենէն գեղեցիկ յուշարձաններէն, ոչ միայն դեռ չէ ունեցած իր նկարագարութեան նուիրում ուսումնասիրութիւն մը, այլ եւ անոր էջերէն ոմանք, որ է՛ն քիչ ինքնատիպներէն չեն, կը մնան դեռ անտիպ:

Վիեննայի Միլիթարեանց հանդէսին մէջ է որ աւելի քան երեսուն տարի առաջ Տրդատ Վ. Պալեան՝ Կեսարիայէն՝ անոր նկարագրութիւնը ընող յօդուած մը հրատարակած է (1): Տարիներ ետք՝ Հայու մը հաւաքածուին մէջ մտած է այդ ձեռագիրը, ու վերջիվերջոյ՝ 1926ին՝ ովկիանոսն անցած է եւ այժմ Նիւ Եորքի Փրիւրնթ Մօրկան Մատենադարանին մաս կը կազմէ: Ֆրեանքիք Մաքլէր Revue des études arméniennes, մէջ անոր յատկացուց պատկերազարդ ծանօթագրութիւն մը (2):

Հանդէս Ամսօրեայի հրատարակած յիշատակարաններէն կը տեսնուի որ այս «լուսազարդեալ» Աւետարանը Կիլիկիոյ մայրաքաղաք Սիսի մէջ օրինակուած է Կոստանդին գրչի ձեռքով Հայոց մարաջախտ Աւչինի համար, հայկական թրւականի 723 տարին, որ կը համապատասխանէ 1274ին: Թիւ 1 պատկերը ցոյց

կուտայ այն հատուածը ուր մարաջախտին անունը յիշուած է (1):

Յիշատակարանին չրջանակազարդը որ կը ներգաշնակուի խորաններուն արուեստին հետ, անհնար կը դարձնէ ենթադրել, ինչպէս Ֆրեանքիք Մաքլէրը ըրած է, թէ «Հայոց պատուեալ մարաջախտը» ետքէն ստացած է այդ ձեռագիրը եւ թէ յիշատակարանը աւելցուած էջ մըն է:

Առանց կանգ առնելու կարեւորութեանը վրայ այն պատմական եւ տոհմազրական տուեալներուն զոր կը գրտնենք յիշատակարաններուն մէջ, պիտի ըսեմ թէ Աւչին մարաջախտը, որ այդ բարձր տիպոսն ստացած է Լեւոն Գ.ի օրով, Լամբրոնի Կոստանդին իշխանին որդին էր (2) եւ թողը հռչակաւոր իշխան-վանական Հեթումին, Արեւելեան աշխարհի պատմութեան ծաղիկը գրքի հեղինակին:

Ձարգանկարիչը, որուն անունը չէ

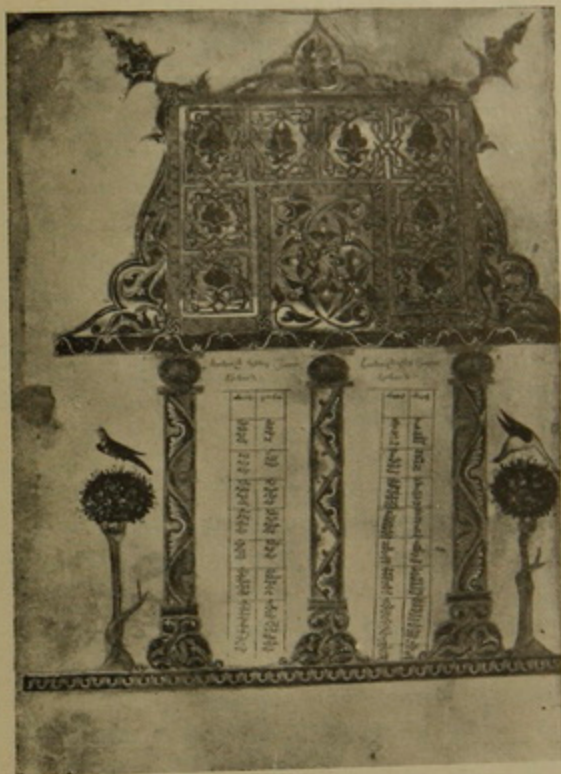
1) Հանդէս Ամսօրեայի խմբագրութիւնը վերոյիշեալ յօդուածին վերջը մանրամասնօրէն կը մեկնարանէ այս նոր տուեալները, էջ 248:

2) Չամչեան եւ յիշատակարանը միեւնոյն ձեւով կը խօսին այդ մասին, բայց առաջինը Աւչինի մարաջախտ անուանումը 1277ին կը դնէ սխալմամբ. Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ., էջ 279: Տիւրքիէ Չամչեանի գրածը կը կրկնէ, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative de la Petite Arménie, Journal Asiatique, 1861, p. 324.

1) Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 244:

2) Հատոր Զ., պրակ 2, 1926, էջ 169, Quelques feuilles éparses d'un Tetraévangile arménien

յիշուած ինչպէս յիշուած է գրիչ Կոստանդինի անունը, կը պարզէ ամբողջութիւն մը այնպիսի յատկութեանց որ կ'եզականացնեն զայն: Ան ո՛ր միայն կը պահպանէ իր արուեստին լաւագոյն աւանդութիւնները, այլ եւ ան ի յայտ կը բերէ ժուժկալութիւն, ինքնատապութիւն, զծագրութեան վայելչաձեւութիւն,

Պատկ. 2

1274, Սիս. — Մարաջախտ Աւշինի անուան խորանաձեւ յիշատակարան:

թիւն, ու նոյն իսկ շարժմանց իրապաշտութիւն մը որ զարմանք կը պատճառէ:

Բայ ի Յովհաննէս աւետարանչի կենդանագրէն (1), որ իմ նիւթիս մէջ չի մտներ, մարաջախտ Աւշինի Աւետարանին զարդագրութիւնը կը բաղկանայ թէ՛ համարարաւոր տախտակներու եւ թէ՛ յիշատակարանի շրջանակազարդերէ, աւետարաններուն սկիզբը գրուած

1) Ֆրեաներիք Մաքլէր, անգլ. պատկ. 6:

կիսախորաններէ, գլխատառերէ եւ լուսանցազարդերէ:

×

Այս զարդարութեամբական գործը երեւան կը բերէ, ճարտարապետական տարրերու առնթեր, գծային, բուսական, կենդանական եւ նոյն իսկ մարդակերպական զարդեր:

Հայկական աւետարաններու համարարաւոր տախտակները ինչպէս եւ բնագիրներէն մաս մը՝ գրուած են ճականներու ներքեւ որ ընդհանրապէս կիսարժրակաձեւ կամ ուղղանկիւնաձեւ են եւ երկու կամ չորս սիւներու վրայ կը յենուն: Այդ փոքրիկ կառուցուածքներուն հայերէն խորան անունը կուտան, ուստի եւ սիւններուն մէջտեղը երբեմն վարագոյրներ կը տեսնուին (1), հայ ծէսի այդ շարժական իֆոնտապները: Համարարաւոր տախտակներու ամբողջական երեւոյթը՝ տաճարի մը ճակատին երեւոյթն է ուրեմն (Պատկեր 2):

Գալով զծային զարդերուն, անոնք ներկայացուած են հիւսակներով (entre-lacs), մօթիֆ մը, որուն կը հանդիպինք լուսազարդութեան մէջ՝ գոնէ ԺԱ. դարու կէսէն սկսեալ (2) բայց որուն քարի վրայ քանդակուած գեղեցիկ նրմուշներ ծանօթ են հայ արուեստի մէջ՝ չափ աւելի հին ժամանակներու:

Կարելի է յիշատակել, իբր բնորոշ

1) Frédéric Macler, *L'Evangile arménien du manuscrit n° 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin* (1989), fol. 5 v,

եւ Ա. Զօսանեան, *La Roseraie d'Arménie*, Գ. հատոր, 162 էջին դէմի պատկերը, էջմիածնի Աւետարանը՝ 1053ի:

2) Տես ուրբահիւս խաչը էջմիածնի Աւետարանին, Թիւ 362, գրուած 1057ին. F. Macler, *Miniatures arméniennes*, 1913, տախտակ ԺԵ. պատկեր 29, եւ ուրիշ խաչ մը՝ նմանօրինակ տիպով, Մարկոսեան հաւաքածուի 1201ի Աւետարանէն, Ա. Զօսանեան, *La Roseraie d'Arménie*, պատկեր 319 էջի:

և զարգացած օրինակներ, ժ. դարու վերջերս, Անիի Մայր-եկեղեցիին բերդի պատուհաններու նմանող մէկ պա-

Պատկ. 2

1274, Սիս - Մարաշախտ Աւշինի անուան

Աւետարանին մէկ խորանը:

տուհանին չրջանակը ամենամաքուր ունով (1), և 1187ին մեռած Մեծն Սարգիսի խաչքարը, այնքան ճոխ որքան նուրբ (2):

Շահեկան պիտի ըլլար ազդեցութիւններու խնդիրները որոշելու համար, ոլորածուններու և հիւսակներու հայկական պատկերացումները բազմաթիւ Առաջաւոր Ասիոյ պարսիկ կամ մահմեդական արուեստի գործերու հետ որոնց վրայ միեւնոյն զարգացեալ կ'ը-

րեւան (1):

Հիւսակին Անդրկովկաս ստացած ձեւերուն նուիրուած իր գեղեցիկ վերլուծմանը մէջ, Պալթրուզայիթիս հարկաւոր համարած է արաբ հանճարի քիչէին դիմել բացատրելու համար զարգացումը հայկական հիւսակին որ «երկրաչափ»ի և «ոսկերիչ»ի գործ մըն է կ'ըսէ: Այսպէսով ան մղուած է Պէրպէրիստանի և Եգիպտոսի մէջ բազմաթեան կէտեր փնտռելու (2):

Դամասկոսէն ու Պաղատէնէն է որ Հայաստան կախում ունեցած է՝ արաբական տիրապետութեան չրջանին, առանց հաշուելու որ մահմեդական աշխարհի մէջ՝ գեղարուեստական ազդեցութիւնը հակառակ ուղղութեամբ յառաջացած է, այսինքն արեւելքէն արեւմուտք, ուստի՝ Սուրիոյ և Միջագետքի մէջ է, ուր մահմեդական յուշարձանները շատ աւելի լաւ պահպանուած

1) Պիտի ուղէինք նաեւ ժամանակակից հայ և սելճուք նկարադարձ ձեռագիրներու զուգակշիռն ընել. բայց այդ վերջինները, նոյն իսկ Դուրանի ձեւով, մեզի հասած ըլլալ չեն թուիր: Միակ ձեռագիրը որ ինձ ծանօթ է, աստղահայտութեան գիրք մը 1276ին Անատոլիոյ խորը՝ Աքսարայ՝ պարսկերէն լեզուով շարադրուած, գեղեցիկ նմուշ մը չէ մատենական արուեստի: Թուղթը գէշ է, և պատկերադարձութիւնը, ազօտ գոյներով, կրնայ կոպիտ ըսուիլ: Փարիզի Ազգային Մատենադարան, պարսկական հին ձեռագրական հաւաքածու, թիւ 174. Պրոչէ անկից վերարտադրութիւններ հրատարակած է, *Enluminures des Manuscrits Orientaux*, 1926, պատկեր ժԸ և ժԹ: Անոր լաւագոյն մանրանկարները, բիւզանդական նախատիպարներէ օրինակուած, հրեշտակներ կը ներկայացնեն. բայց երբ այդ բիւզանդական օրինակները կը պակսին, նկարներուն արժէքը տարօրինակ կերպով կ'իջնայ:

2) Պալթրուզայիթիս, *անդ. էջ 17-19*: Վիեննայի Հանդէս Ամսթեան, Մայիս - Յունիս 1934, էջ 339-343, հրատարակեց այս տողերը գրողին քանի մը նկատողութիւնները՝ Պալթրուզայիթիսի գործին հայկական բաժնին վրայ:

1) Baltrusaitis, *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, 1929. Տախտակ ԻԱ:

2) Թ. Թորամանեան, Տեկոյի տաճարը, Թիֆլիս, 1911, պատկեր 20:

ըլլալու են քան Հայաստանի քրիստոնէական շէնքերը, որ պէտք է փնտռել ազդեցութեան մը վիկաները:

Արդէն՝ Քայրուանի մէջ Սիւտի-Օք-պայի մզկիթին թ. դարու հիւսակները, որոնց կ'ականարկէ Պալթրուզայիթիս, ոչ միայն բաւական պարզ են, այլ Կ. Մարսէի կողմէ նկատուած են իբր քրիստոնէական արուեստէ ծագած (1):

Փարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեան հրատարակած է 1318ի հայկական ձեռագրի կազմ մը հիւսազարդ խաչով մը, որ ամբողջ ձախ կողքը կը գրաւէ, աջ կողմը բոլորածեւ երկրաչափական վարդազարդ (rosace) մը ըլլալով: Հետեւաբար ան ժամանակակից կ'ըլլայ հիւսակներ ունեցող պարսկական կազմերուն, որոնց հետ արդէն խնամութիւն ցոյց կուտայ զարդաձեւի տեսակով եւ դրոշմուածքի թեքնիքով (2):

Մահմետական արուեստին մէջ զարդազրութեան այս եղանակին անմիջական ծագումը հաւանօրէն արեւելեան քրիստոնէական է: Հայաստանի մէջ, Է դարու կէսէն սկսեալ, կարելի է յիշատակել Զուարթնոցի հիւսազարդ խոյակները (3): Այդ մօթիֆը կը գտնենք նաեւ կեղտական արուեստին մէջ, Է.

1) G. Marçais, Sur l'art musulman du IXe siècle en Tunisie, Actes du Congrès de l'histoire de l'art de 1921. Paris, 1923, tome I. Հատոր Ա., էջ 286, տախտակ 14:

2) Մի էջ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութիւնից, Հալէպ, 1930, պատկեր 3 եւ 4: Ուշը կը յիշեցնէ Մարկոսեան հաւաքածուի 1201ի Աւետարանին ճակատազարդը, որ այս ձեռագրի նախնական կազմի արտաքին երեսի զարդազրութիւնը պէտք է կրկնէր: Փալով վարդազարդին, պէտք է զայն համեմատել Միջագետքի 1310ի կազմի մը հետ, La Reliure dans la Perse orientale sous les Mongols au XIVe et au début de XVe siècle, օգնած իս հեղինակէն, Ars Islamica, vol. I. part. I., 1934, p. 83 fig. 1.

3) Strzigowski, անդ, պատկ. 453 եւ 454:

դարէն սկսեալ՝ լիովին զարգացած (1). Վերածնութեան շրջանին, ան կը վերերեւայ Ռաֆաէլի, Վինչիի, Տիւրերի մօտ, ազդեցութեան մը տակ որ արեւելեան է միշտ, բայց հաւանօրէն մահմետական:

Մեզի հասած ամենէն հին հայ ձեռագիրներուն բուսական զարդազրութիւնը ծաղկային քնարաչափական է, ինչպէս կարելի է գայդ հաստատել «աղախին Քրիստոսի եւ թագուհի Հայոց» Մլքէի Աւետարանով (2), որ Ժ. դարու սկիզբէն է եւ հետեւաբար կը ներկայացնէ թ. դարու արուեստը, եւ կամ էջմիածնի 989ի Աւետարանով (3):

Զարդազրողը որակող ամենէն յաճախ դործածուած հայերէն բառը, ծաղկող, կը նշանակէ արդէն «ծաղիկներով զարդարող», ինչ որ կը հաստատէ առաջին զարդազրութեանց գլխաւորապէս ծաղկային հանգամանքը:

Բայց շուտով երեւան կուգայ ոճաւորուած կիսատերեւ մը, որ մեծ տեղ մը պիտի բռնէ հայ ձեռագիրներու զարդազրութեան մէջ, ինչպէս որ կը տիրէ մահմետական արուեստին մէջ ընդհանրապէս:

Այդ կիսատերեւները որոնց ոլորտ պտոյտ ցօղունները (rinceaux) սովորաբար արաբեցի (arabesque) կը կոչուին, մահմետականները փոխ առած են Բիւզանդացիներէն, ինչպէս ցոյց կուտայ րումի բառը զոր Պոլսոյ թուրք զարդա-

1) Stanford Robinson, Celtic Illuminative art, Dublin, 1908, I. et II. տախտակները որ Տիւրիոյի գրքին կը վերաբերին:

2) Շ. Մ. Պոտուրեան, Զարդանկարք Աւետարանի Մլքէ քաղուիոյ, հրատարակուած՝ այդ ձեռագրի հաղարկորդ տարեգարձին առթիւ (գունաւոր պատկերներով). Վենետիկ, 1902:

3) Ֆրեսկոյի Մաքէր, այդ Աւետարանի վերոյիշեալ լուսատիպ հրատարակութիւն:

1274, Սիւս — Նոյն Աւետարանէն
լուսանցազարդ :

գրիչները (միւզէհիպ) ցարդ կուտան անոնց (1) :

Եթէ նկատի առնենք այն ժամանա կաշրջանը ուր այս ոճաւորուած կիսատերեւը բնորոշուած (2) երեւան կու գայ՝ հայ լուսազարդութեան մէջ, — 1066ի էջմիածնի Աւետարանը սկզբնական էջի մը կիսախորանին վրայ ատոր ոլորապտոյտ ցօղունները կը ներկայացնէ (3), — կը տարուինք մտաւելութէ ատիկա բիւզանդական զարդարուեստէն փոխառութիւն մըն է :

Արդէն երկարածիզ լուսանցազարդերուն վրայ, որոնց գլխաւոր մօթիֆը պիտի կազմէ այլեւս, ան պիտի գործադրուի այնպիսի եղանակով մը որ յատուկ է հայ արուեստին (Պատկեր 3) : Երբ տերեւներու այդ ճարտարապետութիւնները յոյն ձեռագիրներու լուսանցք ներուն վրայ տեսնուին, ատոնք Հայե-

1) Տեսնել այս յօդուածի հեղինակին *La reliure turque du XVe au XIXe siècle, Revue de l'Art*, Մայիս 1927, պատկեր 4 եւ էջ 279 - 280 :

Ինծի կը թուէր թէ այս մօթիֆը ձեւափոխուած աղանթի տերեւէն կը սերէր : Ըստ Կ. Մարսէի «որթատունկի տերեւներ են ատոնք, իրենց հինգ բլթակներովը տարածուած, կամ ծալլուած եւ միայն երեք բլթակի վերածուած : Հեթանոս ու քրիստոնեայ հին մօթիֆը, հազորդութեան գինիին խորհրդանշանը, հայթայթած է մահմետականներու այս ծաղկային զարդարութեան միակ տարրը» : Կ. Մարսէ, անդ, էջ 284 : Ամէն պարսպայի մէջ, արմաւենիկ բարոր զոր Հայերը մերթ կուտան անոր, — հայացնելով արեւմտեան բացատրութիւն մը : Imite, dit-il, et tu seras sage :

Պատկ. 3

2) էջմիածնի 989ի Աւետարանը արդէն իսկ կը ներկայացնէ անկատարօրէն բնորոշուած տերեւներ, Ֆ. Մարսէր, անդ, fol. 1v, 6r, 6v et 7r.

3) Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոօշեանք, պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1928, առաջին հատոր, էջ 177, պատկեր 74 :

րու ձեռքով լուսադարձումը կը համարուին (1) :

Առանց խօսելու Կիլիկեան շրջանին վրայ (2), Մարկոսեան հաւաքածուի 1201ի Աւետարանը՝ զարդարուած է Կիսախորաններով, ուր շատ նկարագիր ունեցող ձեռով ոճաւորուած այդ տերեւներու ցօղունները կը գրտնենք (3), և Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքի Աւետարանը որ գրուած է

1) Տես G. Millet et Mlle Der-Nersesian, Le Psautier arménien illustré, Revue des Etudes arméniennes, 1929, էջ 181 եւ տախտակ Ժ2 :

2) Տես Հ. Հապէշեան, Սաղմոսարան գրուած Լեւոն Գ. քաղաւորին համար, 1283 Վիեննա, 1922, պատկ. 2 - 7: Սաղմոսարանին 2, 4 եւ 5 պատկերները որոշապէս խնամութիւն ունին Ղուբանի մը լուսադարձութիւններուն հետ (առանց նկատի առնելու անոնց երկրաչափական ստորաբաժանումները) որ օրինակուած է 1311ին, Միջագետքի մէջ, Պարսկաստանի մօտեւոր վեհապետ Ուլճայթուին համար, W. Schultz, Persisch-Islamische Miniaturmalerei, տախտակ 100, 101, 102 :

Նոյնատիպ Կիսախորաններ կը գտնենք հայ ձեռագիրի մը մէջ որ գրուած է Սուլթանիէ մայրաքաղաքի մէջ եւ հետեւաբար 1313ի եւ դարուն կէսին մէջտեղը պէտք է օրինակուած ըլլայ : Ա. Զօպանեան *La Roseraie d'Arménie*, հատոր Բ., պատկեր 125 էջի :

ԺԳ. դարուն՝ զարդարութեան այդ տիպը հայ ձեռագիրներու մէջ շատ տարածուած կը թուի, քանի որ Սուլթանիէէն դուրս, զայն կը գտնենք Հայաստանի ինչպէս եւ Խրիմի մէջ. A. Tchobanian, *La Roseraie d'Arménie II.*, պատկերներ 15 եւ 211 էջերու :

F. Macler, Rapport sur une mission scientifique en Arménie, *Revue des Etudes arméniennes*, Tome X. fascicule 1, fig. 13, 14, 15 et 16.

3) Ա. Զօպանեան *La Roseraie d'Arménie*, հատոր Ա., 1918, ճակատագարդ, եւ հատոր Բ., պատկեր էջ 8ի դիմաց :

1269ին, Երզնկայի մէջ, ատոր շատ գեղեցիկ նմուշները կը պարունակէ (1) :

Հայ ճարտարապետութեան մէջ, 1216ին շինուած Ամաղուի Ս. Գրիգոր եկեղեցիի Աստուածածինն ու Յիսուս Մանուկը ներկայացնող թմբուկին խորքը բուսի ոլորապտոյտ ցօղուններով է (2) :

Նոյնը կը գտնենք Փոքր Ասիոյ մէջ, ԺԳ. դարու մէջտեղուանքը եւ երկրորդ կէսին, չէնքերու վրայ (3) որոնց դարդարող քանդակագործները, եթէ ոչ ճարտարապետները, Հայ են :

Այդ արաբենիներու (arabesque) ոլորապտոյտ ցօղունները որ սահմանագծուած մակերես մը կը ծածկեն, կը տեսնուին սովորաբար պարսիկ արուեստի մէջ, Ուլճայթուի օրով, ԺԳ. դարու սկիզբի կճաշադասէ զարդերով միհրապ-

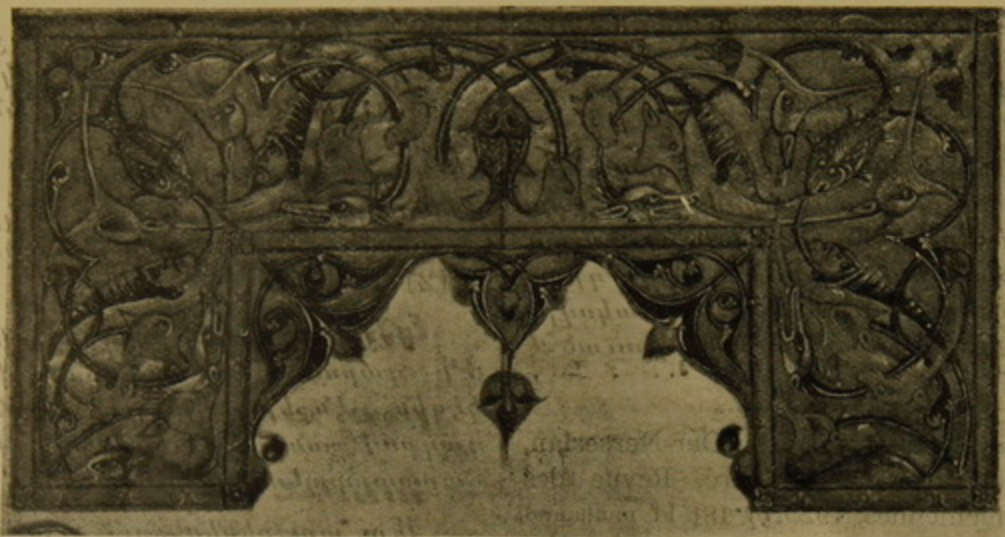
1) Ֆրեւերիք Մուրատ, Յայտնութիւն Ս. Յովհաննու, Երուսաղէմ, 1905 - 1911, տախտակ 1, 5, 6 եւ 7 :

2) Պալքրուգայիքիւ, անդ, տախտակ ՀԹ. պատկեր 129, այս 1216 թուականը կուտայ, ժինչդես Գարեգին արք. Յովսէփեան 1391 եւ 1339 թուականները կը վերադրէ Ամաղուի եկեղեցիի մը, որ միւսնոյն կը թուի (կադրակեալի եւ Պոօշեալի, էջ 222 :

Ե. Լալայեանի ալպոմը (Երմաքոֆի լուսանկարներով), որուն տիտղոսն է Վայոց Ձոր կամ Դալարագեազ, սոյն թմբուկին մէկ մեծ ու գեղեցիկ լուսանկարը կը պարունակէ :

3) Ասիկա կը տեսնուի մասնաւորապէս Բոնիայի մէջ 1251ին շինուած Ինճէ մինարէլի Մէտրէսէին վրայ (Հայոց գեղարուեստական գործունէութիւնը Իկոնիոյ եւ Կ. Պոլսոյ սուլթաններուն օրով, տես Անահիտ, Նոյ. 1932, Ապրիլ 1933, պատկեր 4), եւ 1272ին Սփաղի մէջ շինուած Զիֆթէ Մինարէլի Մէտրէսէին վրայ,

(R. M. Riefstahl, Primitive rugs of the Konia type, Chicago, 1931, Fig. 21 et 34.

Պատկ. 4

1274, Սիւս — Նոյն Աւետարանէն Ս. Ղուկասու կիսախորանը :

ներու անկիւններուն վրայ (1) :
 Թ. Եւ Ժ. դարերու հայ-ժողկային
 բնապաշտ դարդագրութիւնը, — ամե-
 նէն հինը որ մեզի ծանօթ ըլլայ, — ըն-
 կերացումն ունի թուռններու, որոնք
 միշտ բնականէն օրինակուած են՝ յա-
 ճախ թեթեւ վրձինով մը որ թռչունին
 սիւլէթը կը համադրէ՝ տեսակին հա-
 մեմատ : Էջմիածնի Աւետարանին՝ որ
 Ժ. դարու վերջերք գրուած է՝ երկու
 սիրամարդներ (2) այդ գպրոցին մէկ
 գլուխ-գործոցն են : Անոնք աշուհեմու
 յաճախ պիտի կրկնուին, բայց երբեք

այդ մեծաշուք վեհափառութեամբ (1) :

Օրիորդ Տէր-Ներսէսեանի մէկ թե-
 լադրութեան համեմատ, թուական կրող
 ամենէն հին հայերէն աւետարանը, Ա-
 բեւեյեան լեզուաց Լազարեան ձեմարա-
 նի 887ի ձեռագիրը, զոր Սալաթեանց,
 այն լուսատիպ հրատարակութեան մէջ
 զոր կատարած է, կը նկատէր իբր պատ-
 կերագրութիւն չունեցող, կրնայ կեն-
 դանական տարրեր պարունակած ըլլալ,
 եթէ ընդունինք թէ համարարառքի
 տախտակներէն մէկուն մասամբ մաշած
 աղեղին քով տեսնուող կարմիր բիծը՝
 սիրամարդի մը պոչն է (2) :

Այդ կենդանական դարդագրու-

1) Փիր-ի-Պաքրան Էւ Մեսճիտ ճամբի Սպա-
 հանի, շինուած 1307ին Էւ 1310ին, լուսանկար-
 ներ Ա. Փօփի՝ ձեռքով Պարսկաստանէն բերուած
 Էւ 1932 յունիս — օգոստոսին Միւլէ Կիմէի մէջ
 ցուցադրուած : Սակայն Արտիսթանի 1133ին
 կառուցուած մէկ մղկիթին կճածեփէ մէկ երե-
 սիկը ըստինքնու շատ բնաշրջուած դարդագրու-
 թիւն մը ունի, բայց ասոր թուականը որոշ չի
 թուիր :—

Some recently discovered Seldjouk stucco,
 Ars Islamica, tome I., part. I., 1934, p. 114.
 Էւ պատկ. 5 : Տես նաեւ 6, 7 Էւ 8 պատկերները
 Փիր-ի-Պաքրանի Էւ Մեսճիտ ճամբի մասին :

2) Ֆրեմտէիք Մափէր, անդ, թուղթ 1ա.,
 Էւ Ա. Չօպանեան, La Roseaie d'Arménie,
 Փարիզ, 1929, իբր ճակատագրող գրուած :

1) Փարեզին արք Յովսէփեան (անդ, պատ-
 57 Էւ էջ 148-149) կը վերարտադրէ Մեծ Հայքի
 1292ի Աւետարանի մը վեց սիրամարդով շա-
 րինքնատիպ մէկ դարդագրութիւնը : Այդ էջին
 մէջ տեսնուող զոյգ մը սիրամարդը, որոնց գը-
 լուխները դէմ դիմաց են Էւ վրդերն իրարու
 փաթթուած, կը դանենք նոյնութեամբ՝ քան-
 դակուած Ժ. դարուն սկիզբը, Աղթամար կղզիի
 եկեղեցիին վրայ : Ստչիկովսի, անդ, պատկ.
 317 :

2) The date of the initial miniatures of
 the Etchmiadzin Gospel, *The Art Bulletin*,
 Vol. XV, N° 4, Chicago, p. 9.

թեան (1) մաս կը կազմեն անասունի կամ մարդու գլուխներ որ կը գործածուին իբր որորուն ցօղուններու ծաղկածեւ զարդեր եւ որոնց հնութիւնը մինչեւ գոնէ ժ. գարը կը հասնի: Համարարառքի տախտակ մը Լէմպէրկի Աւետարանէն, որ Տաւրոսի կողերուն վրայ՝ Սկեւոպի վանքին մէջ 1197ին օրինակուած է, զարդարուած է երկու պարոյրներով որ նապաստակի գլուխներով կը վերջանան (2): Քանդակագործութեան մէջ, այս տեսակ զարդեր կը գտնենք Սվազի Կէօք-Մէարէսէի մեծ դրան (3) վրայ (1272), որուն զարդերուն քանդակողները Հայ էին (4):

Պարսկաստանի մէջ՝ կենդանական գլուխներով այս պարոյրները Հերաթի յատուկ են ժ. գարու վերջերը, գլխաւորապէս լուսազարդութեանց, կազմերու եւ գորգերու մէջ (5): Անոնց հայ-

կական ծաղումը ուրեմն չատ հաւանական կը թուի: (Տես պատկեր 4):

Պարիկները, կնոջ գլխով թռչուններ, որ հայ զարդարուեստին սիրական մէկ մօթիֆն են, մեր այս Աւետարանին զարդագրութեան մէջ ալ կը գտնուին. (Պատկեր 1): Անոնք չատ հազուադէպ են մահմետական մանրանկարչութեան մէջ (1): Օրինակները ժ. գարու առաջին կէսէն եւ ժ. գարէն են (2):

Հայկական առասպելին ծանօթ է պարիկը: Ատոր ամենէն հին քանդակաւոր պատկերացումը որ մեզի հասած ըլլայ, Աղթամարի եկեղեցիին վրայ գտնուածն է, ժ. գարու սկիզբէն (3): Էջմիածնի հարթաքանդակին՝ որ ժ. գարէն կը կարծուի՝ վայելչաձեւ պարիկներուն ոճը այս վերջնոյն հետ հակապատկեր կը կազմէ (4):

ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳՂՁԵԱՆ

(Շարունակելի)

1) Պարսկաստանի մէջ, ժ. եւ ժ. գարերուն, ձեռագիրներու լուսազարդ առաջին էջերը եւ գլուխներուն կիսախորանները, տարբերելով լուսանցազարդերէն, որոնք մանրանկարչութեան աւելի կը մօտենան, քիչ անգամ կենդանական մօթիֆներով են:

2) Հ. Ն. Ակինեան, Սկեւոպի Աւետարանը 1197 թուականէն Լիովի Հայ Արքեպիսկոպոսարանին մէջ. Վիեննա, 1930, պատկ. 7:

3) G. de Jerphanion, *Mélange d'Archéologie Anatolienne*, Beyrouth, 1928, p. 82. պատկեր 13 եւ տախտակ 2, 3, 4:

3) H. Saladin, *Manuel d'Art Musulman*, L'Architecture, 1907, p. 456:

Այս հեղինակը այս զարդագրութեան ոճէն կը հետեւցնէ թէ քանդակողները Հայ ըլլալու էին: Եթէ միեւնոյն հետեւութիւնը չի հաներ Քոնիայի Գալոյեան ճարտարապետի մասին, պատճառը հաւանօրէն այն է որ Ք. Հիւսր այս վերջինը Յոյն կը համարի, անոր անունը՝ իր մը յաւելմամբ՝ Գալոյեանի փոխելով (Գալօ-Եանի, Եանի = Յովհաննէս):

5) Մատնանիշ ըրած եւ քրիստոնէական նիւթերով սրտնդէ առարկայ մը, Սուրիոյ մէջ շինուած՝ ժ. գարու առաջին կէսին եւ որ

կենդանիի գլուխներով զարդեր ունի. —

La miniature persane du XIIe au XVIIe siècle, p. 58-59.

1) Պարիկները որ նիկտէի բրդաձեւ ութանկին դամբարանի մը պատուհաններուն երկու կողմը կը գտնուին, անշուշտ շարքին մէջ են «Հայ արուեստագէտներէ բաղմամբ փոխառութիւններուն» որոնց կ'ակնարկէ Թեքսիէ այս յուշարձանին վրայ խօսած առեւ: Թէեւ տեղական աւանդութիւնը զայն կը վերադրէ ժ. գարուն սկիզբն ապրած օսմանցի իշխանուհիի մը, առիկա ապահովապէս ժ. գարու սելճուք դործ մըն է: —

Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, 1849, II., p. 115-117, pl. 94 et 95.

2) Շէֆերի Հարաքին, Պաղտատի դպրոցէն (1237) ատոնցմէ հատ մը կը պարունակէ, եւ Մարթօ ու Վեփեր ատոնցմէ ուրիշ մէկ հատ վերարտադրած են իրենց *Miniatures Persanes* զբքին մէջ (Հատոր Ա., տախտակ ԽԹ., պատկեր 55). առիկա քաղուած է 1340-41ի մէկ ծաղկաքաղէն:

3) Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, fig. 318:

4) Պալլըրուգայիթիս, անդ, տախտակ Խ.,